לזכר השופט משה עציוני ע"ה: משפט, תבונה ואהבת אדם ועם*

אליקים רובינשטיין**

משה עציוני עליו השלום היה ישות לעצמה בנוף המשפטי והציבורי – אישיות שנתאפיינה בראש־ובראשונה בשכל ישר, שיפוטי, ובכלל, בחוכמת חיים, ולא פחות מזה, באהבת האדם וביכולת לידידות, שעיקרה לתת לא פחות, ואולי יותר, מאשר לקבל. הוא זכה לשיבה טובה, לא רק באריכות־ימים (בימי השבעה לפטירתו מלאו שמונים ותשע שנים להולדתו), אלא גם בחסד־שמים של צלילות־דעת והילוך בין הבריות, עד שנפל לחוליו האחרון שממנו לא קם.

משה נולד ב-1908, בעיירה ז'בנו שליד טרנוב שבמערב־גליציה, הסמוכה לקרקוב; בן למשפחה שזרעי הציונות נבטו בה עוד מראשית (אחיו עלה כחלוץ בראשית שנות העשרים). ד"ר למשפטים מ-1935 מן האוניברסיטה היאגלונית בקרקוב, מן העתיקות באירופה, שהעלה את משפחתו ועלה ארצה לאחר קבלת הדוקטורט באמצע שנות השלושים. עבודת־הדוקטור שלו, כרך עבה במכונת־כתיבה, שהיתה שמורה בביתו, עסקה בחקיקה הכלכלית של ממלכת פולין ונסיכות ורשה. בעלותו היתה מאחוריו תקופה של פעילות ציונית, בתנועת־נוער ובקרב הסטודנטים, כולל כתיבת מאמרים ועריכת שבועון. אחד מעמיתיו לפעילות בעת ההיא היה ד"ר משה סנה, סטודנט לרפואה, שלימים עבר מסלול ארוך – מראשות המפקדה הארצית של ה"הגנה" עד להנהגת המפלגה הקומוניסטית הישראלית.

משה עלה ארצה ב-1936, וכפי שסיפר לימים, עבד תחילה כפועל־בניין וכפועל בבית־חרושת בסביבות תל־אביב. ב-1937 עבר לירושלים, עבד כמזכיר ועד רחביה ואגודת עורכי־הדין ולמד בבית־הספר המנדטורי למשפטים. לאחר התמחות קיבל את רשיון עריכת־הדין ב-1940, ותחילה עבד במשרדו של עו"ד מרדכי עליאש המנוח (סיפוריו המשעשעים על הווי המשפט בארץ־ישראל המנדטורית היו פולקלור שלם בזכות עצמם). באותה תקופה היה חבר ה"הגנה". לימים הצטרף לממשלת המנדט כיועץ משפטי למחלקת התעשייה הכבדה והייצור המלחמתי, בתקופת מלחמת־העולם השנייה. הוא ביקש להתמנות שופט־שלום, אך הממונה עליו לא מיהר לשחררו, ומינויו נעשה תוך "ניצול" צאתו של אותו ממונה לחופשה באנגליה.

---

* דברים בטקס האזכרה בבית־המשפט העליון, כסלו תשנ"ט – נובמבר 1998.

** היועץ המשפטי לממשלה.

nevo.co.il

בשנת 1945 התמנה משה עציוני שופט בית־משפט השלום בירושלים. לאחר־מכן עבר לתל־אביב, ובעת פטירתו היה אחד המועטים משופטי ארץ־ישראל המנדטורית שנותרו עמנו, ובהם רֵעו הקרוב, הנשיא בדימוס משה לנדוי יבדל"א.

סיפור הביב עליו, אחד מרבים, היה שעם מינויו לשפיטה פנה אל זקן השופטים הבריטי ואמר כי יש לו בקשה. הבעת פניו הזעופה של בן־שיחו לא הצביעה על נכונות להאזין (בחינת "קיבלת מינוי, אדוני, מה אתה רוצה עוד?"). אמר משה: "נתת בידי עט, שבאמצעותו אוכל לשלוח אנשים לכלא. מבקש אני לבקר בבתי־הכלא כדי להכירם". וכך עשה.

בקום המדינה נתמנה שופט־שלום ראשי (כפי שכונה אז נשיא בית־משפט השלום) בחיפה, וב-1949 מונה לבית־המשפט המחוזי, ובו כיהן כשופט וכנשיא תורן (הקרוי כיום סגן־נשיא). אכן, 22 מתוך 33 שנות כהונתו על כס־המשפט עשה בחיפה, ובסופן תקופה קצרה – 1970-1969 – כנשיא בית־המשפט המחוזי. משה אהב את הווי בית־המשפט בערכאה הראשונה. הוא השתבח בפעילויות לטובת ציבור המתדיינים וקהל עורכי־הדין, ותיבב את המגע הבלתי־אמצעי עם הבריות. חיפה נותרה ביתו השני עד סוף ימיו, גם משעבר ב-1970 לירושלים עם מינויו כשופט בבית־המשפט העליון.

לא חלפו שנים מעטות, ועציוני נתגלה כשופט יעיל, מעשי ופרגמטי, זריז בפסיקתו ושוחר צדק מובהק, כפי שאכן היה עד סוף ימיו. שמו הלך לפניו ושמעו יצא מעבר לחיפה, אל המישור הארצי. במהלך תקופת כהונתו בבית־המשפט המחוזי כיהן גם תקופה קצרה כשופט בפועל בבית־המשפט העליון וכנשיא בפועל של בית־המשפט המחוזי, החרש אז, בנצרת. באותה תקופה כיהן כיו"ר ועדות־ערעורים שונות בנושאי היילים משוחררים, נזקי מלחמה ועוד.

משה עציוני עלה לבית־המשפט העליון ב-1970, לאחר שקודם־לכן הוצעה לו משרת היועץ המשפטי לממשלה, שלא הסכים לקבלה. הוא כיהן שמונה שנים. גם בבית־המשפט העליון המשיך בקו שהנחה אותו כל ימיו – של שכל ישר. גישתו לא היתה "אקדמית". הוא העדיף פסקי־דין קצרים־יחסית, תוך התמקדות בסכסוך הספציפי, ועם זאת היה פתוח לשאלות כלליות, תברתיות ועקרוניות.

הנה דוגמאות אחדות לפסיקתו:

בע"א 131/71 במאיור נ' תיאטרון קומדיה ואח', פ"ד כה (2) 744, עסק השופט עציוני (בדעת רוב) בשאלה, מתי רשאי שופט לפרש מהנאמר בחוזה תנאי מכללא. הוא הסתייג ממה שהיה ידוע כ"מבחן הסדרן המתערב", באומרו, "כי בסופו של דבר מיהו אותו 'סדרן מתערב' אם לא השופטים עצמם? בתי־המשפט יוצרים להם, כל אחד לפי הבנתו הוא, אדם סביר אותו הם מעמידים באופן פיקטיבי במעמד של עשיית החוזה בין הצדדים ומבקשים אותו להעיד למה התכוונו הצדדים... התוצאה היא, שהמבחן של 'הסדרן המתערב' נהפך למבחנו הסובייקטיבי של כל שופט ושופט" (עמ' 752). בעקבות פסיקה אנגלית ראה השופט עציוני את המבחן הנכון בכך, "שהחוק מגיח כי לצדדים לחוזה היתה בעת עשייתו הכוונה אשר נותנת לעיסקה שביניהם תכלית אותה שניהם ביקשו להשיג" (עמ' 753). פרשנות תכליתית, שכיום היא להם־חוק בפרשנות המשפטית הישראלית, עומדת אפוא ביסוד גישתו דאז.

nevo.co.il

בעניין אחר נתן ביטוי לגישתו הזהירה בתחום האקטיביות השיפוטית – שאליה אדרש גם בהמשך – בע"א 373/72 טפר ואח' נ' מדינת ישראל, פ"ד כח (2) 7, שבו ציין השופט עציוני, כי "הסמכות לחוקק חוקים היא בידי הכנסת בלבד, ולא בידי בתי המשפט, וכשלעצמי רואה אני את תפקידו של המחוקק לא כ-Law maker אלא כ-Law declarer" (עמ' 15). עם זאת הוסיף: "אמנם, לא פעם עלינו לעשות את מלאכת המחוקק בבואנו לפרש את החוק ולמלא את אשר החסיר..." אך זאת "רק במקרים יוצאים מהכלל, ורק כשברור בהחלט כי אכן זו היתה כוונת המחוקק", שכן "שלטון החוק... יסודו בהפרדת הרשויות ושמירה על התחומים שביניהם באופן שאחד לא יסיג את גבולו של השני" (עמ' 15); ולבסוף "... את התיקון, למה שגראה (לפרקליטים בתיק – א"ר) כמצב הפוגע בזכויות האדם יש לחפש במישור הפוליטי הפרלמנטרי ולא בבית המשפט" (עמ' 16). לעניין זה ראו גם אהרן ברק, שיקול דעת שיפוטי (תשמ"ז), 169, 290, ביטוי לפרגמטיות על־פי צורכי הזמן והמקום נתן השופט עציוני בד"נ 39/79 ואח' רשות הנמלים בישראל נ' ארדט, חברה לביטוח בע"מ ואח', פ"ד לא (1) 533, שעניינו פרשנות באשר לקביעת המועד שלפיו משולם נזק, באומרו: "הפסיקה שלנו, כמו הפסיקה בארצות האנגלוסכסיות מושתתת על מקרים ספציפיים... הגישה צריכה להיות תמיד גמישה, גמישות שהיא מחויבת המציאות לאור הנסיבות המשתנות של החיים מעת לעת" (עמ' 551). ולהלן, בעניין אינפלציה ופיחות: "כל זמן שהמחוקק לא דן בבעיה זו עלינו למלא את החלל כמיטב יכלתנו והבנתנו, כל פתרון צריך להיות לא לפי איזה עקרון פורמלי, אלא לאור בחינת כל הנתונים ונסיבות המקרה..." (עמ' 553).

ובמישור אחר: ראוי להצביע על גישתו בעניין מינוי סניגור לנאשם (שלא רצה בכך) בע"פ 307/72 ציון עמיאל נ' מדינת ישראל, פ"ד כח (1) 622, עמ' 633-634: "קשה לי לכנות את הוראות החוק למנות לנאשם סניגור כהוראה שיש עמה מין כפיה. המחוקק יוצא מתוך הנחה, הנחה שיש לה יסוד איתן במציאות המשפטית שלנו, כי בעבירות רציניות... עו"ד שהוכשר לכך... מוכשר יותר להגן על הנאשם מאשר הנאשם עצמו... לא פעם הבעיה העיקרית במשפט היא בעיה משפטית מסובכת, בה ללא עזרת עורך־דין יישאר הנאשם תוהה בתוך עולם הסעיפים הסבוך... אם לכך ייקרא 'כפיה', הרי האזרה צריך לקבל אותה באהבה... עשית הצדק הוא אינטרס עליון של המדינה, והיא רשאית לכן לקדם אותו... כולל מינוי סניגור לנאשם גם בניגוד לרצונו". האינטרס שבצדק הוא של הנאשם, אך לא פחות מזה – של הציבור. כך סבר השופט עציוני. אולי יהיה מי שיפרש גישה זו כיום כפטרונית. לדעתי, היא משקפת אהבת אדם והכרת החיים לעומקם. ולבסוף – פסק־דין בעניין, בתקופה שקדמה למה שקרוי "עידן הזכויות", בהמ' 44/72 שמשי נ' מדינת ישראל, פ"ד כו (1) 654, אמר השופט עציוני: "עם כל ההבנה שיש לבתי המשפט לקשיים בהם נתקלים אנשי המשטרה במילוי תפקידם הקשה, הרי כשמדובר בזכות יסוד זו של שמירת חופש הפרט, אין מנוס מן הדרישה כי יקפידו על כל תג ותג מדרישות החוק, גם בנסיבות הקשות בהן הם נתקלים" (עמ' 661). הדברים מדברים בעד עצמם ויפים לאומרם וגם לעידננו־שלנו.

גם בשנות פרישתו הטיף משה עציוני, במאמרים שכתב, לאיפוק שיפוטי. וכה כתב במאמרו "זהירות באקטיביזם שיפוטי – טובת הציבור והאדם הסביר", ספר ווסמן (תשמ"ד) 125, עמ' 132: "העניין תלוי בסופו של דבר בשיקול דעתו האינדיבידואלי של

השופט, אשר לא תמיד ניתן באותן הסגולות שניתן בהן השופט קרדוזו, והמאפשרות לו להתקרב במידת מה ליכולת לקביעת ערכים אובייקטיבית. מכאן לדעתי הסכנה מדהירת יתר על סוסי הפרא של 'טובת הכלל', 'טובת הציבור', 'האדם הסביר' וכיוצא בזה". דברים אלו נכתבו שנים לא־מעטות לפני פטירתו. בשיחות עמו בשנותיו האחרונות חזר על תיזה זו ואף ביקשני פעם להעביר מאמר זה לידי ראש־הממשלה, יצחק רבין המנוח. הדברים נבעו – דומני – לא רק משמרנות טבעית ההופכת כנראה לנחלת רבים עם השנים, אלא מתוך גישה שביקשה להביא בחשבון את המגוון הציבורי הישראלי, ככל האפשר. בה־במידה חיפש את שביל־הזהב בנושאים הציבוריים הבאים לבית־המשפט (מאמרו "'מלחמות היהודים' בבתי־המשפט", ספר היובל לראובן הכט (תשל"ט) 270). מתד גיסא, סבר כי המחוקק לא רצה שהשופט יהיה "סריס פוליטי, כלכלי ותברתי" – כפי שציטט מפי המלומד האנגלי גרימית (עמ' 274). מאידך גיסא, סבר כי ישנם גבולות ליכולת השופטים להידרש להשקפות־עולם נוגדות, וכאן ציטט מדבריו־שלו בפסק־הדין גדעון נ' חברה קדישא ואח' (ע"א 280/71, פ"ד כו (1) 10, עמ' 24), "שאם ברצוננו לשמור על ייחודנו ואחדותנו כעם, אין מנוס מויתור הדדי, עד כמה שאין הוא נוגע לענייניים עקרוניים" (עמ' 284).

עוד בשנות החמישים הוחל במינויו של השופט עציוני ליו"ר ועדות־החקירה שונות, ובכגון דא התמיד עד גיל גבוה, גם בשנים שלאחר פרישתו מכס השיפוט. הדעת נותנת כי זריזותו, מעשיותו ויכולתו להלך עם הבריות היו ביסוד הפניות אליו. הוא התגאה בכך שכל הוועדות שעמד בראשן הגישו את מסקנותיהן פה אחד. בראשונה, ב-1954, עמד בראש ועדה שעסקה בפעילות הגדנ"ע, לאחר שאחד החניכים נפטר למרבית הצער בעת מסע. מסקנות ועדה זו שימשו יסוד לתקנות גדנ"ע שהוצאו על־ידי משרד־החינוך. הנה מדברי עורך מעריב, ד"ר ע' קרליבך ז"ל, אז: "הועדה פעלה בראשותו של שופט אזרחי באופן שכולנו חייבים תודה לה, הרחיבה את הרקע מעבר לפרטי המקרה עצמו ובחנה כל שיטות הגדנ"ע... היא עשתה פעולה נהדרת".

לימים היה יו"ר ועדת־החקירה בעניין בריתה המונית של אסירים מכלא שאטה בקיץ 1958 – מאורע בולט בימים ההם. לימים רשם לעצמו משה עציוני את דברי דוד בן־גוריון, ראש־הממשלה, בכנסת: "אני מניח שכל החברים יסכימו אתי שהועדה הואת... עשתה את עבודתה, בלי שום פניות, באופן יסודי ובלתי משוחד, ואני מסופק אם אחד הגואמים היה לו להוסיף על דברי הועדה".

כעבור זמן עמד בראש ועדת־החקירה למאורעות ואדי סאליב, דומני הגילוי הראשון של מתאה עזה על רקע עדתי בתולדות המרינה. בעניין זה התרגש ד"ר עציוני באחרית־ימיו, משפורסם מכתבו של ראש־הממשלה, דוד בן־גוריון, אליו בקובץ דוד בן־גוריון, ראש־הממשלה הראשון – מבחר תעודות (מימה רוזנטל ואלי שאלתיאל – עורכים, ארכיון המדינה, תשנ"ז), 457 (וכן ראו תיאור הרקע והדו"ח בעמ' 454-455), ובו דברים בעלי עניין גם כיום בנושא העדתי.

ועדת־החקירה לעניין ההתפרעויות שאירעו בשכונת ואדי סאליב בחיפה ומחוצה לה מונתה לפי החלטות ממשלה מ-12.7.59 ומ-19.7.59. דו"ח הוועדה (דין וחשבון של ועדת החקירה הציבורית בעניין מאורעות 9.7.59 בואדי סליב (אוגוסט 1959)) הוגש לממשלה

בי"ג באב תשי"ט (17.8.59), פחות מחודש לאחר שמונתה ועדה זו פעלה עדיין לפי פקודת ועדות־חקירה המנדטורית). קצב זה אפיין את השופט עציוני וזכה לשבחים. יש לזכור, שהיתה זו פעם ראשונה של התפרצות בעלת אופי עדתי בישראל. הדו"ח דיבר על הצורך באכיפת החוק נוכח העובדה שהתפרעויות גרמו פגיעות באנשים וגם ברכוש. אך הוועדה נדרשה גם לרקע החברתי של המאורעות, במישור כלל־ארצי, וציינה שהיא משוכנעת, "כי בקרב חלקים ניכרים של הישוב מיוצאי צפון אפריקה, ובעיקר מרוקו, קיימת הרגשה עמוקה של קיפוח ואף הפליה כלפיהם ... באופן טבעי, ברור שהרגשות אלה מהדהדות (!) בעיקר בחללם של ריכוזים שלא נקלטו קליטה מלאה במסגרות הקיימות... נראה שאף בקרב חלקים של העדה אשר הצליחו להסתדר, ומעגל קליטתם הושלם יחסית, ואין הם מועטים כלל וכלל, אף בקרבם קיימת הזדהות ניכרת עם תחושת הקיפוח והאפליה (עמ' 14)... ניתנה לוועדה הזדמנות להציף מבט אל גילויים נהדרים של סולידריות יהודית, של אחוה לאומית, של מסירות וגבורה להצלת שארית הפליטה (עמ' 15)... יש לזכור שביסוד מרבית בעיותיה של יהדות צפון אפריקה מונחת עקירתה מתוך דפוסי חיים מקובלים ומושרשים. עקירה זו... הביאה בעקבותיה, אצל חלקים מסוימים מבני עדה זו, התפוררות ערכים ומסגרות חברתיות (עמ' 15-16) ... כן מציינת הוועדה בצער כי בשכבות רבות ומגוונות של הציבוריות הישראלית מושרשות עדיין דעות קדומות רבות.... כאן חטא הצבור בכללו, כאן אשמים אנחנו כולנו. לא פתחנו מספיק את לבותינו ובתינו..." (עמ' 18). הוועדה ציינה, כי "מאורעות ואדי סאליב ודומיהם חייבים לשמש לנו אות אזעקה המוהירנו כי אין מקום לשאננות, כי מרם הגענו אל קצו של המאמץ הלאומי, וכי יש צורך במפנה חד בכל יחסינו הבין עדתיים במדינה (עמ' 20)..." וקוראת "אל כל אחד ואחד מאזרחי המדינה לתרום את תרומתו הוא למיזוג הגלויות".

לימים ציטט משה עציוני את דברי ממלאת־מקום ראש־הממשלה, שרת־התרבות גולדה מאיר, במכתב אליו מ-18.8.59: "ברצוני להודות לך וליתר חברי הוועדה על העבודה הרבה שהשקעתם בחקירה .... ובמיוחד על המאמץ שעשיתם לסיים את החקירה בהקדם. אני בטוחה שתרמתם תרומה נכבדה לבירורה של פרשה כאובה, ולפתרונה של בעיה רבת חשיבות".

בשנים מאוחרות יותר כשופט בית־המשפט העליון עמד בראש ועדת־החקירה לעניין ההימורים בכדורגל. הוועדה מונתה בינואר 1971 לדון בעניין "השמועות בדבר מתן תשלומי כסף כדי להטות משחקים בליגה הלאומית לכדורגל". היא הגישה את הדו"ח (דין וחשבון של ועדת החקירה בעניין השמועות בדבר מתן תשלומי כסף כדי להטות משחקים בליגה הלאומית לכדורגל (ספטמבר 1971)), שבו מצאה כי יש יסוד איתן לשמועות בדבר הטיית משחקים מסוימים בעונת הליגה 1970/71 בעד בצע כסף, ואף שחיתות שמעבר לכך. היא דנה בגורמים שונים לשחיתות זו והמליצה המלצות שעניינן שחרור מועצת־ההימורים מזיקה לארגוני־הספורט וסילוק פגמים שימנעו אפשרות הונאה בהימורים, וכן ארגון מחודש של הקצבת כספי ההימורים. בסיום המלצותיה ציינה, כי "העקרונות החיוביים של תקנון התאחדות הכדורגל נרמסו והופרו גלויות, תוך העמדת פנים, תוך פגיעה בנפש הנוער, ובמקום חינוך ספורטיבי ניתנה לנוער מידה רבה של צביעות, ובמקום אזרחות טובה – חינוך לעבירה על חוקים" (עמ' 63). הוועדה קיבלה את הטענה

nevo.co.il

כי אין המצב בכדורגל שונה מכלל המצב בישראל: "הוועדה בטוחה ומרגישה כי בספורט צריך להיות אחרת בכל זמן ובכל מצב – לכך הוא קיים, לחינוך ולא לנצחונות ריקים מתוכן".

משה עמד בראש ועדת־הבחירות המרכזית, כיהן כסגן יו"ר המועצה להשכלה גבוהה וכחבר מועצת רשות־העתיקות, בהנהגת "אורט" העולמי ועוד. לכל אחד מאלה הקדיש ונתן מעצמו במסירות ובאהבה. בשנות פרישתו עמד גם בראש הוועדה לתיקון חוק אימוץ ילדים, שמונתה על־ידי שר המשפטים ב-1976, והגישה דו"ח ב-1979. הנוסח הנוכחי של חוק אימוץ ילדים, תשמ"א-1981, מבוסס על הצעתה. הדו"ת (דין וחשבון הוועדה לבדיקת חוק אימוץ ילדים (נובמבר 1979)) מתאפיין בגישה אנושית לילדים שהגורל המר להם. כן עמד שנים רבות בראש הוועדה לפרוצדורה אזרחית.

לאחר פרישתו עמד בראש הוועדה הציבורית לבדיקת מעמד המורה ומקצוע ההוראה, שחוללה – דומה שאפשר לומר – מהפכה בתחום זה, והזכורה לטוב אצל המורים, ואולי אחרת במשרד־האוצר... לעניין זה מורגל היה לומר, כי המשאב היקר ביותר שלגו הוא הנוער ולפיכך פעל למען שיפור שכרם של מחנכיו. דו"ת הוועדה, שמונתה בינואר 1979 לפי החלטת ממשלה, הוגש בדצמבר 1979 ועסק בנושאי הכשרת מורים, תפקודם, השלמת שכרם ועוד.

מעבר לכל אלה היה משה בעל צדקה בעצמו, תרם מלגות לעובדים נזקקים בבית־המשפט והיה גם איש של מתן בסתר. אינני חש חופשי גם כיום לספר את דרכו בתחום זה, במקרה מסוים, מתוך כבוד הבריות. אומר רק כי היה זה מופת שאין רבים כמותו. הוא הותיר בנים ממשיכי דרכו ודרך רעייתו, רופא ומשפטן, שבצדק התגאה בהם ובמשפחותיהם.

משה עציוני השתייך בנעוריו לתנועת "השומר הצעיר". הוא נקבר קבורה חילונית בקיבוץ מרחביה, ליד רעייתו המנוחה, יהודית, הרופאה המסורה שהעריץ. עם זאת, במשך השנים התקרב יותר ויותר לחיפוש תכנים, שורשים וערכים רחבים, שכללו התקרבות לציבור רחב ולעולם המורשת היהודית. מאוד שמחנו, רעייתי מרים ואנוכי, לארחו בביתנו לעתים מזומנות בלילות שבת, וסבורני שאף הוא אהב זאת. אולי היינו ה"רכש" האחרון בין ידידיו, לאחר שתמר רווה, שעמה פעל במועצה לחינוך לערכי החוק והדמוקרטיה, העניקה לו במתנה ספר שכתבתי. בבואי לומר דברים בתיקון ליל שבועות, התג האחרון בחייו, מצאתיו יושב בבית־הכנסת "רבנים" שבהיכל שלמה כדי להאזין. סבורני כי טוב היה בעיניו אילו ידע שקדיש, אל מלא רחמים ופרק תהילים נאמרו ליד ארונו.

גופים ציבוריים רצו בהשתתפותו של משה עציוני במועצותיהם, בשל גישתו היצילה, פשטות הליכותיו ומסירותו – ובהם נוסף על הנזכרים גם "אילנשיל", "בית הגפן", מוזיאונים ואוניברסיטאות. חשיבות רבה ייחס למועצה לחינוך לערכי החוק והדמוקרטיה, שבראשה עמד וראה אותה כמכשיר להנחלת ערכים הנחוצים כל־כך בחברה הישראלית. חביב הבריות היה, כי נתן לזולת מעצמו, וחברות עמו היתה הדדית, הוסיפה לחבריו והעשירה את עולמם. בקלות קֶשֶׁר קשרי ידידות עם צעירים הימנו בארבעים שנה. גישתו לענייני ציבור היתה לאומית. הוא כאב את ה"פוסט־ציונות" ואת העייפות בחברה

הישראלית. בו־עצמו כמעט שלא ניכרה עייפות – פיזית או רוחנית. גם בערוב יום מסוגל היה ללכת ברגל מרחקים ארוכים כחלק משגרת יומו ומביקוריו אצל חבריו. חיבת הארץ היתה נטועה בו. חביב היה עליו ההילוך בשבילים, בהרי ירושלים ובמערות קומראן.

גם אם בגילו הגבוה תקפוהו מיחושים, נותרו בו רעננות וסקרנות, משולבות בחוש־הומור נדיר, שבא לידי ביטוי בסיפורים מרתקים. מסופקני, אם ישנם רבים בתוכנו שבגיל 88 ישכרו מורה פרטי ללימוד רוסית. להנחת אבן־הפינה לפארק ע"ש ראש־הממשלה יצחק רבין ע"ה, ביום חם בשדה פתוח, זמן קצר לפני פטירתו, בא משה עציוני לאחר שטייל באותו בוקר בשדות־הקרב של "דרך בורמה".

רוח־הנעורים עד זקנה ושיבה, שפיעמה במשה, אכן הילכה קסם מיוחד. היא כללה נסיעות לתו"ל בגיל מופלג – בסיני, בפראג, בלונדון, בג'נבה, ולא הרבה קודם־לכן בספארי באפריקה. לתוליו האחרון נפל ערב נסיעה לקפריסין עם בני משפחתו. כבר קבענו מועד לארוחת־ערב משותפת אחרי־כן, שלמרבה הצער לא יצאה אל הפועל. התעניינות בכל הנעשה בציבוריות הישראלית (אמנם משה טען, כי הפסיק לקרוא עיתונים מטעמי בריאות, אך בפועל – כדברי השופט לנדוי יבדל"א, במילתא דבדיחותא – היה במקום זאת מקבל סקירה מפורטת של העיתונות מחברו לנרויו; עצמאות אישית מלאה; פעילות חברתית ענפה ומפליאה, לרבות אידות בביתו; קריאת ספרים חדשים ובטאונים ספרותיים ישראליים וזרים – באנגלית ובצרפתית – כחלק מהתעניינות אינטלקטואלית גדולה; השתתפות בכל אירוע, ולאחרונה – ערב נפילתו למשכב – הקונגרס העולמי למדעי היהדות.

רעיו יזכרוהו כמי שהגה אהבה עמוקה לעם ולארץ וחש מחויבות גם בערוב יום לגורל האומה, ובראש־ובראשונה – כאיש של ידידות־אמת. כבוד היה להיות ידידו.